

Underminerer naturaliseringsprogrammet demokratiet?

De danske naturaliseringskrav i lyset af Habermas' demokratiteori

Simon Laumann Jørgensen¹

Institut for Statskundskab, Aalborg Universitet

De skrappe danske naturaliseringskrav analyseres i lyset af Habermas' bestemmelse af 'demokratisk autonomi' som central demokratisk dyd, hvis udvikling afhænger af omgivelsernes anerkendelsesformer. Den demokratiske vinkel på naturaliseringsprogrammet i sin helhed og sprogtesten i særdeleshed udgør et hul i forskningen. Analysen af misforholdet mellem mål og midler leder opmærksomheden mod et alternativt naturaliseringsprogram baseret på Habermas' grundideer.

Indledning

7,3 % (ca. 380.000) danske medborgere er „ikke-statsborgere“ (IM 2013, 7). De er således ikke blandt de 29 % indvandrere eller 69 % efterkommere, der har opnået statsborgerskab (IM 2013, 8), men kunne være blandt de gennemsnitligt 40 % af ansøgerne om statsborgerskab, som siden 2002 har fået afslag, da de ikke lever op til kravene til opnåelse af statsborgerskab ved lov (naturalisering). Danmark er i front blandt de lande, der stiller størst krav til indvandrere og efterkommere, der søger om statsborgerskab gennem naturalisering (Joppke 2008, 15f; Joppke 2013; Joppke 2010, 55, 61; Ersbøll 2013). I 2012 fik kun knap 3.000 personer statsborgerskab gennem naturalisering efter indstilling fra Folketingets Indfødsretsudvalg. Uden statsborgerskab er ens retslige, politiske, identitetsmæssige og social-økonomiske medborgerskab begrænset. Selvom Indfødsretsloven giver visse sociale rettigheder, giver kun statsborgerskabet (og det medfølgende EU-borgerskab) de sociale rettigheder en permanent status. Kun statsborgerskab giver ret til at

stemme til og opstille ved folketingsvalg og EU-parlamentsvalg foruden retten til at videregive statsborgerskab og den medfølgende status til ens børn. Identitetsmæssigt udtrykker staten forbehold på trods af et erklæret ønske fra borgerens side fx om at bosætte sig permanent og opfostre børn.

Internationalt anerkendes stater en ret til selv at vurdere, hvem de vil lukke ind, og hvem til vil tildele statsborgerskab, men hvilke overvejelser bør stater gøre sig, når de vurderer, om konkrete indvandrere og efterkommere bør tildeles fulde demokratiske rettigheder (Benhabib 2004; Benhabib 2007, 446; Fine 2010; Miller 1995, 130; Owen 2012; Vink and Bauböck 2013, 6)? Det danske naturaliseringsprogram skal sikre, at de borgere, der opnår statsborgerskab, har forståelsesmæssige, handlingsmæssige og følelsesmæssige dispositioner, der gør, at statsborgerskabet kan tilkendes, uden at samfundet må frygte for dets evne til at reproducere sig selv. Et liberalt og demokratisk samfund kan kun reproducere sig selv normativt ved at reproducere borgere, der er klædt på til at påtage sig de roller, der tjener den normative reproduktion (Warren 1995, 194). Samfundet skal dog ikke kun reproducere sig selv som velfærdsstat med aktive og loyldige borgere, der gensidigt bidrager til tilfredsstillelsen af velfærdsbehov. Statsborgerskabet giver adgang til fulde *demokratiske* rettigheder. Derfor skal naturaliseringsprogrammet også bidrage til reproduktionen af demokratiske dispositioner, færdigheder og forståelser.

Denne artikels kernespørgsmål er, om programmet har utilsigtede konsekvenser, som underminerer målet om at sikre, at de borgere, der får statsborgerskab gennem naturalisering, er kompetente demokratiske borgere (Merton 1968; Taylor 1985). Det demokratiske fokus

er relevant, da det netop er de politiske rettigheder, der tilbageholdes, mens sociale rettigheder opnås tidligere. Naturligvis er demokratiske kompetencer ikke det eneste, der testes for. Hvor en køreprøve tjener enkle funktioner, tjener prøven til statsborgerskab en række komplekse funktioner. På det individuelle niveau er der en række funktionsdimensioner såsom at sandsynliggøre overholdelsen af en lov og orden-kontrakt, velfærdsstatskontrakt, en national loyalitet-kontrakt, og en opdragelseskontrakt (dvs. ideen om, at børn bør opdrages med hensyntagen til de øvrige kontrakter). Dertil kommer tre centrale kollektive funktionsdimensioner: at begrænse adgangen til statens velfærdsydelser, at sikre reproduktionen af arbejdere kollektivt og primært at tilknytte nyttig arbejdskraft med høje kognitive kapaciteter permanent til landet. Reproduktionsperspektivet er centralt, da børnene automatisk arver forældrenes statsborgerskab. Alligevel er spørgsmålet om, hvorvidt helt centrale demokratiske kompetencer undermineres af strategierne for at sikre de øvrige kontrakter, væsentligt. At en sådan spænding eksisterer, analyseres af Jürgen Habermas i *Teorien om den kommunikative handlen* som en spænding mellem demokratiet og livsverdenens forståelsesorienterede kommunikative rationalitet (hvor valg kan forsvares mod kritik fra alle berørte parter) på den ene side og velfærdsstatens systemimperativer og instrumentelle krav på den anden (Rostbøll 2011, 43).

Artiklens fokus adskiller sig fra tre væsentlige vinkler på indvandreres adgang til statsborgerskab. Følgende kategorisering af hhv. 1) grænseovergangsdebattens, 2) statsborgerskabsdebattens og 3) komparationsdebattens omdrejningspunkter tjener til at dokumentere dette hul i forskningen.

1) Grænseovergangsdebattens omdrejningspunkt er det moralske spørgsmål: Hvis mennesker har menneskerettigheder, hvordan kan stater da afvise borgere, hvis menneskerettigheder ikke er sikret af en anden stat? (Carens 1987; Fine 2010; Lægaard 2012). Er overvejelser om statslig kapacitetsopbygning ikke arbitrære i lyset af at sikre menneskerettighedernes minimum (Miller 2008)? Tilføjer stater historiske og aktuelle relationer ikke moralske forpligtelser til en liberal indvandringspolitik (Habermas 2005, 116f)?

2) Statsborgerskabsdebattens omdrejningspunkter: Er tilbageholdelsen af statsborgerskab ikke arbitrær, da politisk medbestemmelse også er en menneskeret (Benhabib 2007, 423; Cohen 1999, 254) og sikrer borgerne retten til modværge mod arbitrær dominans (Fine 2010, 344; Walzer 1983, 52)? Strider det ikke uafhængigt af menneskerettighederne mod demokratiidealene om medbe-

stemmelse at tilbageholde politiske rettigheder fra voksne fastboende (Dahl 1989; Togeby 1999, 136; Owen 2012; Hansen 2010)? Når mange statsborgere ville dumpe naturaliseringskravene, er kravene da arbitrære og hykleriske (Benhabib 2002, 424, Joppke 2010, 62), og udtryk for en uretfærdig fordeling af integrationsbyrder (Lægaard 2010, 465). Er det ulige krav er udtryk for diskrimination? (Offe 2011, 362; Lægaard 2010, 464f).

3) Komparationsdebattens omdrejningspunkt er: Hvordan kan *policysammenligninger* via komparativt kategorisering (Vink and Bauböck 2013, 6) kvalificere diskussionen af policyforandringer (Joppke 2013) eller policystilstand (Mouritsen 2013; Brubaker 1992)?

Denne artikels undersøgelse af utilsigtede effekter af normative mål kombinerer således elementer fra de to første vinklers vægtning af normative mål² med den tredje vinklings empiriske fokus. Det normative mål beskrives gennem demokratiteori forbundet med overvejelser om reproduktionen af demokratiet (Vink and Bauböck 2013, 6; sml. Kymlicka 1998). Fokus er på både naturaliseringspraksissernes problematiske normative status og deres potentielt nyttige konsekvenser i lyset af en demokratiteoretisk bestemt forestilling om demokratiets reproduktionsbetingelser og krav. De centrale spørgsmål bliver i det perspektiv, om naturaliseringsprogrammet rummer de *rigtige* og *relevante* krav, og om visse krav underminerer demokratisk relevante kapaciteter.

Bestemmelse af de demokratiske medborgerskabsdyder

Demokratiteori må inddrages for at bestemme de relevante demokratiske dyder. Det må ske i erkendelse af, at vores bestemmelse heraf og af deres dannelsesmæssige betingelser må rumme en vis vaghed (Aristotle 2009), og at den teoretiske bestemmelse må foretages i lyset af en given case, og de spørgsmål, casen afføder (Flyvbjerg 1991). Givet at fokus her er på den danske case, er det centralt, at man netop i politikker og diskurser relateret til indvandring gør *autonomi* til den centrale demokratiske dyd (Mouritsen 2013, 100). Det er fx den intense opmærksomhed om, hvorvidt muslimske samlivsformer og familier er demokratiske (dvs. fremmer børnenes autonomi), der skal legitimere, at der i *Integrationsparameteret* spørges til, om ens forældre har holdninger til, hvilken parter man vælger sig. Videre i de officielle erklæringer om, hvilken dannelse børnene skal gennemgå i folkeskolen, lyder det, at børnene skal udvikle evner til selvstændig og kritisk forståelse af grundlæggende normer – herunder demokratiet selv. Det lyder fx i samfundsfags curriculum, at demokratiet ikke er en norm, man skal underkaste sig.

Som det lyder: „Demokratiet er ikke en herskende politisk ideologi, som borgerne skal underlægge sig. I demokratiet [...] er frihedsbegrebet centralt. Borgeren i et demokratisk retssamfund har friheden til inden for lovens rammer [...] at udvikle sit eget personlige værdigrundlag“ (Undervisningsministeriet 2009). Det er dog ligeledes en central pointe, at udviklingen af autonomi sker gennem og i kraft af fællesskabets substantielle anerkendelse af medborgeren (Marshall 1992; Honneth 1996; Goul Andersen 2004), og at vellykkede demokratiske fællesskaber er de, som formår at rammesætte kommunikative fællesskaber, hvor den enkeltes forskellighed tolereres samtidig med at fællesskabet opretholdes (Jacobsen 2004a). Denne fokus på borgernes udvikling af demokratisk autonomi er dog ikke rent udtryk for en dansk partikularisme. For Habermas er autonomi og demokrati således intimt forbundne, idet lovenes legitimitet, som han beskriver det i *Faktizität und Geltung*, bygger på borgernes autonomi (Rostbøll 2011, 60ff). Der er tale om et gensidighedsforhold, for på den ene side frigør fx ytringsfrihedens anerkendelse af borgernes private autonomi „retspersoner fra moralske påbud“ (Habermas 2001, 35), men på den anden side kan den private autonomi kun sikres, hvis borgerne formår at gøre „adækvat brug af deres politiske autonomi“ (Habermas 2001, 39).

Det er ikke kun teorier om demokratisk dannelse, der som Habermas' bygger på en formalpragmatisk analyse af sprogets universelt gyldige universaliserbare normer (Rostbøll 2011, 29), der fremhæver autonomiens centrale subjektive og sociale dimensioner. I den teoretiske litteratur om de centrale demokratiske dyder er autonomi og medborgerskab ('civility') da også netop de dyder, staten skal fremme og reproducere hos borgerne (McKinnon and Hampsher-Monk 2000; Kymlicka 1998; Gutmann 1999; Callan 1997; Reich 2002). Kombineret bliver autonomi til mere end evnen til at adskille sig fra fællesskabet (Rostbøll 2011, 62). Det bliver også en evne til at styre sit eget liv i lyset af almene hensyn. Denne evne har da også til alle tider været den centrale parameter, når man har forsvaret grupperes udelukkelse fra demos. Selvom de ikke anvendte autonomibegrebet, anså filosoffer fra Aristoteles til Locke børn, kvinder, uformuende og slaver for ude af stand til at styre det fælles liv pga. deres mangel på denne evne (Held 2006). Idet nyere tænkere påpeger autonomiens sociale og samfundsmæssige forudsætninger, brydes med autonomidydens ekskluderende kraft, og den kan blive en demokratisk grunddyd i et *inklusivt* demokrati, der må påtage sig ansvar for udviklingen af dyden (Anderson and Honneth 2005; Raz 1986; Rawls 1971).

Den nærmere udlægning af kategorierne autonomi og civilitet udvikles i artiklen via Jürgen Habermas' bestemmelser af autonomi som både subjektiv ret og demo-

kratisk medborgerskabsdyd, der på baggrund af demokratiske normer tilskrives borgerne, mens den samtidig fordrer dannelse (Rostbøll 2011). Da naturaliseringsprogrammet netop lægger vægt på dannelse, udgør Habermas' beskrivelse af betingelserne for at udvikle autonomi og demokratisk 'civilitet' baggrundsmodel for analysen af, om naturaliseringsprogrammet har utilsigtede konsekvenser, der eventuelt *underminerer* målet om at fremme autonomi og demokratisk civilitet. Habermas' beskrivelse af mål og elementer i demokratisk dannelse er relevant at anvende som analyseramme for vurderingen af det danske naturaliseringsprogram af følgende grunde:

1) Teorien forklarer forbindelsen mellem medborgerskab og autonomi idet civilitet inkorporeres i autonomibegrebet. Demokratisk medborgerskab fordrer en autonomi, der ikke er en mig selv-autonomi, men en medborgerskabsorienteret og fællesskabshenvendende autonomi, og hvor evnen til at indtage en kritisk distance til egne og andres præferencer, forestillinger og interesser kun udgør et første moment (Habermas 1990). Habermas' forestilling om, at netop kommunikation kan udvikle individets autonomi, så individet både er selvstændigt sig selv og respektfuldt hensyntagende til andres ideer og interesser (McCarthy 1981, 337), har grobund i både danske opdragelsesforestillinger fra vuggestue til ungdomsuddannelserne (Honneth 2011; Jacobsen 2004b). Som Loftager udlægger folkeskolens demokratiske dannelsesnormer, må den

„medvirke til at udvikle en anti-autoritær mentalitet som borger snarere end som undersåt. Der må ske en opvæning af det mod til „offentligt at gøre brug af sin egen forstand“, som ifølge filosofen Kant er oplysningens devise. Derfor må skolen bidrage til at udvikle evnen til refleksion og deliberation, til at lægge distance til egne umiddelbare interesser og præferencer“ (Loftager 2004, 107).

Ideen om, at det styrker den demokratiske proces på kort og langt sigt, hvis borgerne lytter til hinanden og desuden er i stand til at ændre holdning, når bedre argumenter bliver fremsat, er ikke blot ifølge Eriksens udlægning af Habermas' *Faktizität und Geltung* „kernen i den deliberative demokratiopfattelse“ (Eriksen 2009, 763), men finder, som Eriksen (2009, 760) nævner, genklang i 8 nationale folkehøringer, 13 lokale og regionale folkehøringer i nyere tid (cf. Andersen and Hansen 2002). Teknologirådets konsensuskonferencer efter deliberativt tilsnit kan ligeledes nævnes foruden Hal Kochs og Alf Ross' indflydel-

sesrige efterkrigsdemokratiteorier, foruden folkeskolens formålsparagraf som eksempler på, at netop Habermas' samtaleorienterede udlægning af de centrale demokratiske normer er relevant i dansk kontekst. I grundlovens § 56 fastslås, at folketingsmedlemmerne udelukkende er bundet af deres overbevisning. Jørn Loftager udlægger paragraffen således, at folketingsmedlemmerne alene er bundet af deres fornuft og derfor af deres egne vurderinger af argumenter fremsat i „det offentlige ræsonnement“ (Loftager 2004, 14f, 47, 52). Sammenholdt med andre institutionaliserede deliberative praksisser, såsom Folketingets tre behandlinger af lovforslag leder dette Loftager til konklusionen, at „den deliberative forståelse“ allerede er „til stede som praktisk virksomt ideal i det politiske liv“ (Loftager 2004, 29).

2) Teoriens fokus på refleksion over givne normer konfronterer direkte frygten for at nytillkommene er ureflekterede bærere af og ureflekteret reproducerer konservative og autoritære kulturformer, der står i modstrid til demokratiet (cf. Mouritsen 2006). Jon Elster kritiserer således idealet om rationel deliberation, fordi det giver støtte til argumenter om at ekskludere borgere, der ikke vil diskutere på den rette måde (Elster 1986). Jeg skal dog senere komme ind på, hvorfor dette er en fejllæsning af Habermas' position. Pointen er, at valget af Habermas' demokratiideal for en mere rationel politisk orden baseret på institutionaliseret brug af borgernes praktiske fornuft i udgangspunktet burde tale til bærere af frygten for, om indvandrerne kan løfte integrationsbyrderne ved fx at forholde sig kritisk til egne kulturelt nedarvede normer.

3) Teorien er unik blandt demokratiteorier, hvor systematiske beskrivelser af de sociale og psykologiske betingelser for udviklingen af autonomi er underbelyst, idet han forholder sig til mulighederne for normativ reproduktion af demokratiske samfund (Warren 2007). Tilgangen har *pragmatisk equilibrium*, idet den udvikler et sammenhængende svar på demokratiets normative mål, medborgerens demokratiske psykologi og socialisering (Fung 2007b).

Habermas om medborgerskabsdannelsens centrale mål

Ifølge Habermas må et samfund bekymre sig om, hvorvidt det faciliterer normativ reproduktionen af kompetence samfundsborgere (McCarthy 1981, 334). Demokratiet fordrer nemlig, at borgerne i konfrontation af åbenlyse og tilsyneladende uoverstigelige konflikter anvender demokratiske praksisser og dermed anerkender disse praksissers og de tilhørende institutioners legitimitet og autoritet. For Habermas er det de praktiske

diskurser, der udgør den centrale test for hypotetiske normers legitimitet. Disse kan på den anden side ikke levere definitive definitioner på autoritative normer, og der er således et kontinuerligt behov for at have borgere, der både kan vurdere normers kvalitet i lyset af borgernes liv, og som er i stand til at indgå i eventuelle diskussioner om omformningen og den politiske geninstitutionalisering af disse normer.

For at diskurser kan fungere, må borgerne være i stand til at antage en hypotetisk attitude over for de fakta og normer, de orienterer sig og handler i lyset af. Derudover kræves, at borgerne ikke blot hæver sig over normer og fakta, men også er villige til at indgå i argumentation, hvor normative påstandes validitet diskuteres (Habermas 1990, 125ff). Først ved at borgerne generelt besidder sådanne egenskaber, kan normer genetablere autoritet og legitimitet, når forandring er nødvendig.

Ligesom givne normer har en moralsk bindende kraft, som binder samfundet sammen, kan det altså være legitimt for borgerne at bryde med eller være uenig i de givne normer (Habermas 1990, 126, 164). Autonomi bliver her kernedyden, fordi den på den ene side er forbundet med borgernes evne til at forestille sig, at de sociale relationer kunne have en anden karakter, og at politiske forandringer kunne ændre disse; og fordi den muliggør, at man indser nødvendigheden af og udvikler evnen til, at fremstille ens sager på en måde, der kan appellere til andres fornuft (Warren 1996, 257).

Autonomi er en social egenskab både i sin formning og opøvnning, men også idet den kombinerer 'auto' med 'nomos'. Det er både en kapacitet til at træde ud af de givne normers selvforståelse og en evne til at tilslutte sig normer og gøre dem til ens egen selvforståelse. Det særlige ved Habermas' autonomiforståelse er, at han forbinder denne tilbagevenden til den sociale virkelighed med en nyvunden villighed og evne til at retfærdiggøre ens handlingsprioriteringer (Forst 2007).

Autonomi er noget andet end lovydighed eller begrundet lovydighed. Det er sandsynligt, at samfundsmedlemmerne for manges vedkommende vil være lovydige uden at være autonome. De er enten motiveret af at følge samfundets regler og normer for at undgå straf eller for at udfylde den rolle, man identificerer sig med, og som giver ens liv mening og indhold gennem rollens samspundethed med konkrete livspraksisser. For den første gruppe er pligten sur, mens den andens byrder føles lettere at bære, fordi disse individtyper udfylder roller, der giver dem gruppens anerkendelse, hvilket tilfredsstiller denne types søgen efter en tilfredsstillende identitet. Habermas omtaler med reference til Lawrence Kohlbergs ontogenetiske stadieteori den første motivation som *forkonventionel* og den anden som *konventionel*. I begge

tilfælde er spørgsmålet om, hvorvidt den givne praksis er retfærdig altid, allerede besvaret af den gruppe, man indgår i (Habermas 1990, 164f). Disse er begge adskilt fra den *postkonventionelle* motivation, hvor borgeren er i stand til både at indtage en hypotetisk attitude overfor de givne normer og konventioner og at overveje sådanne normers legitimitet i lyset af universelle rationelle principper.

Habermas om dannelsen af autonomi

Hvordan bliver et menneske autonomt (Habermas 1990, 162)? Ifølge Habermas udvikles autonomi og evnen til at skelne mellem heteronomi og autonomi gennem sociale dannelsesprocesser.³ Den individuelle udvikling lader sig kategorisere gennem en udbygning af de ovennævnte tre former. Relevant er det her, at overgangene ifølge Habermas udgør et kvalitativt skift, hvorigennem de tidligere motivationsformer 'disintegrerer' (Habermas 1990, 165). I lyset af autonomifordringen sker det afgørende skifte i overgangen til det postkonventionelle stadie. Det er først her, man indser, at normer og konventioner ikke blot kan være de givne forekomster, som gruppen allerede har vedtaget, og som individet blot kan tilslutte sig på baggrund af enten en egoistisk lystkalkyle eller et personligt ønske om at udvikle en tilfredsstillende identitet. Først her indser man, at konventioner, love, forordninger og regler må vinde legitimitet gennem diskurs (Habermas 1990, 165).

Dannelsesmodellen giver en fortolkningsramme for, hvad der motiverer og muliggør overgangene fra det ene stadie til det næste. På det første *prækonventionelle* stadie bliver barnet motiveret til at rette sig efter konkrete forventninger (McCarthy 1981, 345). Reaktionen på ens handlinger fra andre lærer én, at ens handlinger kan *skuffe andre*. Derigennem bliver ens handlinger og andres reaktioner herpå til erfaringer. Derigennem lærer man, at forskellige aktører kan have *forskellige perspektiver*. Den centrale erfaring man får derigennem, er at forstå hvad gensidighed (reciprocitet) er (McCarthy 1981, 349f). På det næste udviklingstrin muliggøres overgangen til det konventionelle stadie, da man her udvikler forståelse for én *selv som rollehaver* i gruppen (fx i familien), hvor der er andre aktører med andre roller (McCarthy 1981, 341).

Det *konventionelle* stadie er væsentligt for på sigt at danne overgang til det postkonventionelle stadie, da man her bliver opmærksom på konflikterne mellem ens forskellige roller. Man må forvente, at enhver immigrant har gjort sig sådanne erfaringer. Udfordringen bliver derfor *at forme en integreret identitet* mellem ens forskellige roller, fx som datter, kammerat, søster, sportsudøver og læge. Konflikterne kan føre til kriser, der motiverer individet til at begynde at øve sig i at indtage en hypotetisk attitude over for de givne roller. Individet kan således ikke blot affinde sig med at være rollebærer, hvis en integreret

identitet skal formes. Det nye hypotetiske blik på de givne roller åbner individets øjne for, at normer og principper kan være ren konvention, som man kan være kritisk over for (McCarthy 1981, 342). Her kunne man forestille sig, at mange efterkommere og immigranter oplever udfordringer.

Samlet fremmes overgangene til hhv. konventionel og postkonventionel af, at individet får indsigt i, at det er underlagt en pluralitet af modsætningsfulde forventningsanerkendelser, som individet ikke alle kan tilfredsstille. For at håndtere pluralismen skal individet motiveres til at anerkende almene normer (af kollektiv gensidighed) og siden almene moralske principper, hvorigennem forventningspresset kan sorteres, fortolkes og formidles.

Ifølge teorien bliver det igennem kriser og deres overvindelse også muligt at se forskel på givne normer, der kun muligvis er legitime, og mere grundlæggende normer, der har status af mere faste principper. De mere faste principper kan anvendes til at vurdere gældende normer med (McCarthy 1981, 341f). Det bliver derfor muligt allerede på det konventionelle stadie at begynde at vurdere givne normer ud fra principper af mere almen art end de nære gruppers normer. Man lærer at referere til den større gruppe, som ens familie indgår i, og danner en forestilling om samfundet som sådan. Man begrundet handlinger med, at disse understøtter videreudviklingen af den større gruppes velfærd, og forestiller sig, at de også understøtter samfundets velfærd. Ifølge teorien er man således ikke fristet af den rene egoisme, som på det førkonventionelle stadie. Eller fristelsen mødes af en moralsk motivation, der fortæller én, at man primært bør forsøge at gøre sin pligt over for samfundet bl.a. ved at overholde lovene og følge de retslige forordninger (Habermas 1990, 124).

På det postkonventionelle stadie bliver man klar over, at der ofte er konflikter mellem forskellige samfundsgruppers opfattelse af normer og reglers legitimitet og begrundelse (Habermas 1990, 124). Hermed videreudvikles evnen til at indtage både en hypotetisk attitude overfor gruppens givne normer, og dernæst at tilslutte sig normer ud fra almene principper. Borgeren skal ikke blot integrere forskellige roller, men skal i lyset af almene principper rangordne typer af begrundelser for at følge den ene eller den anden norm i lyset af konflikt. Borgeren lærer at lade de mere grundlæggende almene principper vinde over gruppens konventioner, vaner og sociale forventningspres. Man motiveres derigennem til at 'opretholde samfundets love, selv når de er i konflikt med ens gruppes normer' (Habermas 1990, 124). Dette stadie inddeles også i to trin, hvor det første rummer almene principper som det utilitaristiske princip om nyttemaksimering, mens det næste trin gør borgeren i stand

til at følge universelle menneskerettighedsprincipper om respekt for individet som individ. Trinfølgen udtrykker samtidig en stigende grad af rationalitet og autonomi.

Sproget som udviklings form

Habermas videreudvikler Kohlbergs omstridte model og søger at rekonstruere dens centrale indhold ud fra sin egen teori om *kommunikativ handling*. Ideen er, at de ontogenetiske trin forbindes med de interaktive og diskursive kompetencer, som udvikles gennem social og sproglig interaktion (McCarthy 1981, 339; Warren 2007, 276). I lyset heraf tilføjer han et yderligere trin til modellen, hvor det er gennem samtaler med berørte parter, at individer udvikler et kritisk selvforhold.

For Habermas lader autonomi sig ikke udvikle uden deltagelse i sproglig interaktion (Warren 1995, 174). Autonomi afhænger således af individernes sociale kommunikative interaktion (Warren 1995, 176). Dermed giver indsigt i „ontogenesen for grundlæggende kvalifikation for social interaktion“ indsigt i, hvordan den hypotetiske attitude udvikles (McCarthy 1981, 336). Det er i og med, at den sociale interaktion rummer elementer af diskurs, at individerne langsomt opøver diskursive færdigheder. Selvfølgelig udvikles bl.a. ved, at man fortæller andre om ens behov. Herigennem får man også indsigt i nødvendigheden af at kunne retfærdiggøre sine behov over for andre, og evnen hertil opøves (Warren 1995, 179). Kun gennem de anerkendelsesrelationer, der udspiller sig i sproglige interaktioner, bliver individet i stand til at se sig selv og andre som individer og aktører. Ved at kommunikere egne behov indser man, at ens interesser og selvforståelse kan være forskellig fra andres (Warren 1996, 256). Man kommunikerer sine behov, fordi man er påvirket, mens man forsøger at påvirke dem, man kommunikerer til. Det er ifølge Habermas kun ved, at de, der er påvirket, kommunikerer, at individerne bliver i stand til at genfortolke deres fortolkning af egne og andres behov og interesser (Habermas 1990, 179). Sådan behovsartikulation er ofte forbundet med konflikt, men Habermas mener netop, at sådanne konfliktområder rummer mulighed for selvudvikling (Habermas 1990, 178)

Udvikles autonomi da i alle typer kommunikative relationer? Autonomi udvikles primært ved, at aktørerne indgår i fælles kommunikative forståelsespraksisser (Warren 1996, 257f). I en vis forstand forudsætter udviklingen af autonomi, at individet anerkendes som medborger, der har ret til at indgå i kommunikativ interaktion, hvis formål det er at udvikle gensidig forståelse og forståelse af gensidighed (Warren 1995, 178). Allerede det lille barn erkender, at det har behov, der er dets egne, og at der er andre mennesker, der kun af og til responderer efter ønske. At tilbageholde anerkendelsen

af i det mindste et potentiale for autonomi vil således virke kontraproduktivt. På den anden side gør Habermas det klart, at „medlemmer af alle kulturelle grupper [...] er nødt til at tilegne sig et fælles politisk sprog“ (Habermas 2005, 140). Her er der tale om en fælles politisk kultur, der skal sikre, at „statsborgernationen ikke falder fra hinanden“ (ibid) idet den samtidig formidler den politiske integration, der skal koble forfatningsprincipper om kommunikativ frihed, demokratisk konfliktløsning og retsstatslig kanalisering af magt med borgernes „motivation og sindelag“ ved at stimulere den fortsatte fortolkning af principperne (ibid, 111f, 115, 139). Borgerne behøver ikke hver især at kunne udlede moralske normer af universelle principper, men de bør grundlæggende anerkende, at politik og ret bør kunne „bringes i samklang med moralen“ (Habermas 2005, 61). De skal kunne forsvare og mestre at leve under ikke-tyranniske institutioner, der ikke påtvinger borgerne normer, de ikke accepterer (Eriksen 2009, 763).

Konkretisering af undersøgelsesopgørelsen

De to demokratiske dyder autonomi og civilitet er hos Habermas sammenknyttede som to dimensioner af den demokratiske evne til reflekteret og dialogisk analyse af gældende normer. Samlet kan de to omtales som demokratisk autonomi. I bestræbelsen på at fremme loyalitet, lovlighed og produktionsparathed risikerer man at nedtone det kritiske moment i den centrale demokratiske dyd demokratisk autonomi. Det kan skyldes, at man overser, at demokratisk autonomi ikke er uforeneligt med loyalitet, da det kan forstås som begrundet efterfølgelse af normer. Borgeren med demokratisk autonomi er således loyal over for legitime normer. Den rationelle efterfølgelse af legitime normer udspringer ifølge autonomiteorien ikke af egoistisk rationalitet, men af en dialogisk og civil rationalitet.

Habermas' bestemmelse af, hvad der former udviklingen af demokratisk autonomi, har som gennemgående træk, at individers intersubjektive anerkendelsesrelationer er væsentlige. Spørgsmålet, om normmotiverende bestræbelser i naturaliseringsprogrammet fremmer eller underminerer den kritiske autonomi og dialogisk civilitet der tilsammen udgør demokratisk autonomi, fører dermed til følgende undersøgelsesopgørelse:

Er der indikationer på, at integrationsstrategierne sigter mod en prækonventionel og konventionel moral-motivation, der ikke understøtter udviklingen af demokratisk autonomi (herunder kritiske autonomi og dialogisk civilitet)?

Understimuleres de potentielle overgange fra prækonventionel til konventionel og konventionel til postkonventionel normbegrundelse ved, at hhv. pluralismen

i forventingsanerkendelser eller pluralismen i roller rummende modstridende normer benægtes?

Undermineres ansøgers adkomst til statsborgerskab (og muligheden for at forbedre diskursivt potentiale) pga. af tilbageholdt anerkendelse af borgernes potentiale for demokratisk deltagelse fx fordi anerkendelsesvurderingen primært sigter mod at vurdere eksistensen af faktiske kompetencer af en art, hvis væsentlighed må forklæres med henvisning til et moderne videns arbejdsmarked (koncentrationsevne og kognitive kapaciteter) snarere end demokratisk deltagelse på baggrund af demokratisk autonomi?

Analyse af det danske naturaliseringsprogram

1: Overordnet vurdering

Naturalisering kræver ud over myndighed, at man har udvist loyalitet og lovlighed på forskellig vis: 9 års fast bosættelse, straffrihed (inklusive forbrydelser, der ikke straffes i Danmark), erklæring om *troskab og loyalitet*, og erklæring *integration og aktivt medborgerskab i det danske samfund* og dernæst bestå en statsborgerskabstest. Dertil kommer krav om ikke at ligge samfundet økonomisk til byrde (ingen gæld til det offentlige, økonomisk selvbeholdende ved ansøgningstidspunktet og i halvdelen af de foregående 5 år).⁴ Det er et område for fortsat politikudvikling.⁵

Som anerkendelsesform taler naturaliseringsprogrammet til en kombination af prækonventionel og konventionel normfølgelbegrundelse, da det underliggende pressionsmiddel er usikkerhed vedrørende ens sociale rettigheder, hvis ikke de sociale normer overholdes. Konteksten udtrykker mistillidsbaseret loyalitetstjek, hvilket ikke stimulerer lysten til åben refleksion over givne normer. Pressionen udtrykkes, når en aspirant til permanent ophold ved, at man nulstiller sin optjening ved at blive skilt, mens indirekte pression udtrykkes, når en fartbøde forlænger ansøgningstiden med tre år.

Erklæringen om aktivt medborgerskab, som skal underskrives for erhvervelsen af permanent opholdsret, er en standardskrivelse om, hvilke værdier man underkaster sig for at opnå et gode. I den forstand er dens form prækonventionel. De dele af erklæringen, der refererer til selvforsørgelse og aktiv deltagelse på arbejdsmarkedet og i de samfundsinstitutioner, der skal påvirke børnenes opdragelse, kunne have fået en formulering om vigtigheden for gensidighed som betingelse for sikring af de socioøkonomiske betingelser for autonomi, selvrespekt og demokratisk lighed. Frem for gensidighed udtrykkes, at den enkelte ud fra en individuel kalkule må gøre op, om man vil acceptere erklæringen om, at borgere og familier har „ansvar for at forsørge sig selv“, og at ansøgeren skal arbejde „på at blive selvforsørgende hurtigst muligt“. Det

samme gælder kravet om underskrift på, at man aktivt vil samarbejde „med barnets daginstitution eller skole“, og på en anerkendelse af, „at aktivt engagement i det danske samfund er en forudsætning for medborgerskab“ (www.ams.dk). Det handler om individets kontrakt og individets ansvar, ikke om de fælles gensidighedsnormer eller om kravenes underliggende almene normer.

Problemet er, at loyalitetsspørgsmålet italesættes gennem mistillid, hvilket ikke fordrer dannelsen af demokratisk autonomi. I en tro og love-erklæring skal man således angive, om man nogensinde (altså også før man kom under lovgivning) uafhængigt af bødens størrelse har været dømt. Bluffer man, risikerer man senere at få sit sikrede statsborgerskab frataget, men bluffer man ikke, står der intet om, hvordan eventuelle forseelser afvejes i ens ansøgning (www.nyidanmark.dk).

Ud over at kontrakten ikke hjælper til at stimulere konventionel moralforståelse, så modvirker den også udviklingen af postkonventionel moralbegrundelse, idet den ud fra en straf-belønnings-logik afkræver underskrifter på spørgsmål, der har intentionel karakter. Hvis kontrakten således ikke forstås som et notat, en integrationskonsulent eller skoleleder kan trække op af skuffen, når kontrakten er misligholdt, men derimod som en reel beskrivelse af ansøgerens indre, kognitive og holdningsmæssige tilstande (‘jeg ved’, ‘jeg anerkender’), da betræder staten et territorium, som det reelt ikke har adgang til (Joppke 2013). Fra et demokratisk dannelsesperspektiv er problemet med den danske strategi, at man fastholder og etablerer en prækonventionel samfundsforståelse, og at man lærer borgeren, at det kan være vigtigere at fortælle magten, hvad magten gerne vil høre, snarere end at forsøge sig med en forståelsesorienteret diskurs, hvor man lægger ens egne overvejelser på bordet (jf. målbeskrivelsen af demokratiundervisningen i samfundsfag i folkeskolen).

2: Analyse af sprogprøve 2

Naturalisering afhænger også af, om man består danske prøve 1 og 2. I det følgende fokuserer jeg på sprogkravene, da det faktum, at Danmark har de skrappeste sprogtests, kun er belyst i den komparative forskning (Goodman 2010, 18), og fordi Habermas’ teori ansporer et sådant fokus. Det empiriske undersøgelsesmateriale er i det følgende eksamensspørgsmålene fra sommeren 2013. I det følgende rettes større fokus på delspørgsmål 2. Spørgsmålet er stadig, om sprogprøve 2 fremmer eller underminerer demokratisk autonomi (delspørgsmål 1), men det vinkles også som et spørgsmål om, hvorvidt statsborgerskab tilbageholdes (misanerkendes) af hensyn, der ikke kan begrundes i Habermas’ skrappe demokratikrav, og som derfor må forklæres med henvisning til loyalitetsmistillid

og ønsket om kun at anerkende og fastholde de borgere, der har det højeste arbejdsmarkedspotentiale.

Blandt de skriftlige prøver i danskprøve 2, er der fem læseforståelsesopgaver og to prøver i skriftlig fremstilling. Den første læseforståelsesopgave går på evnen til at orientere sig blandt over 80 svære gadenavne (Livornovej, Bianco Lunos Sideallé) hvoraf mange har gamle stavemåde (som dobbelt a Aalekistevej), og listerne er opstillet på en måde, der gør afkodningen mere kognitivt krævende, end den kunne have været. På forvirrende måde (ikke adskilt fra navnet) indgår årstal på den ene liste, og det angives i parentes, om det er en del af gaden, der har skiftet navn. Det sker ofte med variation (del af, 64-82, nordre del, Sundbyerne, mv) og forkortelser, som ikke er påkrævet af pladsen (v. Chr. Havn), og som ikke synes i overensstemmelse med dansk retskrivning (syd f. Roskildev.). Det oplyses, at end ikke de 'nye' navne er nye, for de er fx fra 1858, og kan være ændret mange gange siden hen. Det er forvirrende at kalde et navn fra 1858 for 'nyt'.

Denne test underminerer ikke evnen til demokratisk deltagelse, men udelukker nogen fra statsborgerskab og dermed deltagelse i former for praksis, som ville kunne have stimuleret deres diskursive kompetencer. Samtidig indikerer testen en form for kulturel underkastelse, hvor historisk kulturel 'forståelse' – ligegyldigt hvilken relevans den måtte have for ens politiske kompetencer – kan afkræves af ansøgere. Disse tre faktorer gælder også den næste opgave, hvor det heller ikke er politisk relevans og praktisk relevante sprogkompetencer, der er i centrum. Igen er fokus på kulturhistorien. Nu gælder 20 historiske romaner. Om bogen *Sankt Agathes nat* hedder det: „Kristoffer den Første og Margrete Sambiria – kaldet Sprænghest – krones som konge og dronning af Danmark, men andre gør krav på tronen, og år med vold, drab og borgerkrig følger.“ Romanen *Ingeborg* får følgende fængende beskrivelse: „Historisk roman om den danske prinsesse Ingeborg (ca. 1175-1236), der blev fransk dronning, men kom i unåde hos kongen og tilbragte tyve år i fangenskab, inden Filip August genindsatte hende på tronen.“ Måske disse tests indirekte skal angive ansøgerens loyalitet over for den danske nation som historisk størrelse?

Den næste skriftlige opgave synes heller ikke præget af demokratiske relevanskriterier, men snarere en strategi om kun at lade personer med stærkt kognitive koncentrationsevner klare testen. Nu skal man vise, at man kan overskue 30 busruter, hvor den med flest stop stopper ved Bording skole, Bording Kirkeby, Munklinde, Agerskov, Stubkær, Bording Kirkeby, Bording. Hvis man er bekymret for, om en ny statsborger skal kunne finde hjem, kunne man jo i stedet teste, om personen ville kunne spørge en erfaren buskører eller en chauffør til råds. De sidste tre opgaver kræver, at man kan sætte de rigtige ord

og sætninger ind på de tomme pladser eller opsummere indholdet af otte afsnit. I de to skriftlig fremstillingsopgaver skal man på minimum 100 ord beskrive en stor fest i familien og skriftligt henvende sig til offentligheden.

I de mundtlige prøver gælder det ikke blot om at kunne gøre sig forståelig i demokratisk dialog. Prøverne vurderes på, om man kan fortælle sammenhængende og har 'fluency' (et dansk ord findes åbenbart ikke). Det understreges, at udtale indgår som centralt element i alle dele. I lyset af artiklens forståelsesramme synes disse krav problematiske af ovennævnte grunde.

Eksaminanden er dog ikke kun til prøve i fluency og udtale. I det følgende bevæger vi os over i en anden type af krav. I den mundtlige del skal man nemlig vurderes på evnen til at *begrunde* holdninger til at bo mange sammen (i familier og bydistrikter) og til evt. ikke at hjælpe en yngre kvinde på gaden. Sune Lægaard skriver, at „Often language tests will not involve considerations of value or worth“ (Lægaard 2012, 51). I den danske case kan man dog forestille sig eksaminander, der forsvare synspunkter på familie, segregering og mand-kvinde-relationer, der ikke vurderes som velbegrundede af censor og eksaminator, fordi holdningerne er kontroversielle. En manglende evne til at indtage et højere ordens-moralbegrundelsesniveau kan således føre til udelukkelse fra fuld demokratisk deltagelse. Det er således muligt, at synspunkterne kommer klart igennem, men at synspunkterne ikke vurderes velbegrundede.

Den snedige vil i ønsket om at bestå eksamen give udtryk for holdninger, man forventer, at censor og eksaminator vil finde velbegrundede. En eksamination, der afgør ens retlige skæbne, er således ikke et åbent rum, hvor man åbent kan fremsætte kontroversielle overvejelser, uden at de kan få vidtrækkende konsekvenser.

Dansk prøve 3 skal ikke bestå for statsborgerskab, men dens indhold indikerer stadig, hvilket indhold man fra statens side mener er relevant og ukontroversielt i en sprogprøve. Her går delprøve 2 i den skriftlige del på kontroversielle spørgsmål om 'folkeskole eller fri grundskole?' og holdninger til opdragelse („Fortæl kort, hvad du mener, der kendetegner en god opdragelse“). Som der står i Censor- og eksaminationshæftet for Prøve i Dansk 2, så gives karakteren „ud fra en helhedsvurdering“. Begrebet helhedsvurdering er vagt netop i den kontekst prøven indgår. Vurderes kun sproget eller også holdninger?

Analysen af sprogkravene nuancerer Sune Læggaards rubricering af sprogtests som 'aktive' krav, der ikke forholder sig til ansøgerens værdier og moralske holdninger (Lægaard 2012, 50f). Der er tale om yderst skrappe ('aktive') krav i den skriftlige del, men den sproglige del lægger tillige op til en generel vurdering af eksaminandens evne til at begrunde holdninger. De danske sprog-

krav stiller således både høje kognitive og kommunikative krav, og det kan være svært for en ansøger at skjule værdimæssige synspunkter, der kan være kontroversielle i censorernes øjne. Tror man, det er nødvendigt at skjule egne holdninger, da understøttes en adfærd, der ikke understøtter arbejdet med at begrunde egne synspunkter på baggrund af reel kritik og distancering fra de bestående normer. Afhængigt af eksaminandernes tillid eller mistillid til den helhedsvurdering, de er underlagt, lærer de at fremstille de holdninger, de forventer gruppens repræsentanter (censor og eksaminator) ønsker at høre. Dermed understøttes prækonventionel og konventionel normfølgelse.

Konklusion

I lyset af Habermas' teori kan det konkluderes, at naturaliseringsprogrammet i Danmark ikke fremmer demokratisk autonomi, at det snarere stimulerer prækonventionel og konventionel moralbegrundelse, og at de skrappe krav underminerer en række borgeres mulighed for at øve deres kompetencer på baggrund af en anerkendelse af et potentiale for demokratisk autonomi og civilitet. Overgangene fra prækonventionel og konventionel til postkonventionel normbegrundelse begrænses, idet forventnings- og normpluralismen i samfundet, der skulle stimulere disse overgange, *tilsøres* af prøverne, hvorfor de medvirker til at begrænse ansøgenes indsigt i gensidighedsnormen og de dybere moralske principper. I sprogtesten skjuler der sig både ikke-forståelsesbegrundede høje kognitive krav samt ikke-neutrale temaer samt diffuse krav om 'fluency', hvis funktionelle begrundelse snarere må findes i kollektive funktionsdimensioner end i betingelserne for demokratisk deltagelse.

I lyset af Habermas' tilgang bliver det naturligt, at naturaliseringsprogrammet beskæftiger sig med loyalitet, og at loyalitet står i et spændingsforhold til autonomi (Rawls 1971), og at det derfor ikke er underligt, at en lignende spænding kan spores i det danske program. På den anden side gør han opmærksom på, at det er medborgerens civilitet, der udtrykker loyaliteten, og at denne civilitet er den anden side at kritikken af givne normer. Loyalitet mindskes således ikke af, at man er uenig i givne normer, men af, om man nægter at *begrunde* andre holdninger. Den, der ikke umiddelbart er i stand til at begrunde alternative holdninger på alment acceptabel vis, skal dog heller ikke dømmes ude som illoyal over for samfundet. De skal anerkendes et potentiale til at opøve demokratisk civilitet. På samme måde skal den, der befinder sig på et højere stadie, og som derfor anser lavere ordens-begrundelser som arbitrære (Habermas 1990, 169), anerkende modpartens potentiale – fx ved at indgå i ikke-fordømmende demokratiske dialoger med vedkommende.

Habermas' tilgang rummer således argumenter for at stimulere indvandreres dannelse af en hypotetisk attitude i forhold til egne og andres behovs-, selv- og identitetsforståelse som modtræk til kommunikative praksisser, hvor dette ikke tillæres og stimuleres. Habermas mener, at det moderne samfunds rolledifferentiering presser individerne til at omorganisere deres selvforståelse, så de kan kombinere roller (Habermas 1990, 125). Ideen er, at vi i komplekse moderne samfund søger at holde sammen på vores mange identiteter, og at dette fordrer udviklingen af en evne til at forholde sig til ens egen identitet fra siden af (Warren 1995, 168f, 177). Indvandrere indgår som alle andre i sådanne identitetsorganiseringer, selvom den hypotetiske attitude lever dårligt i konventionelle, dogmatiske og etnisk-religiøse grupperinger, hvor der hersker frygt for gruppens sammenhængskraft. Spørgsmålet er, om den hypotetiske attitude kan stimulere på en måde, hvor det ikke opleves som angreb? Relationen må rumme en grad af tillid, der tillader den enkelte at indgå i en fælles udveksling af refleksion om identiteter og politiske positioner. Habermas modsiger den forestilling, at demokratiets deltagere først kan praktisere, når det demokratiske felt er ophørt med at være et felt af magt, interessekonflikt og ulige relationer (Warren 2002, 182). Ej heller må vi antage eller forvente, at aktørerne har som hensigt at antage en hypotetisk attitude over for egne interesser og magtposition samt en forståelsesorienteret attitude over for modpartens synspunkter og position (Warren 1995, 172).

Dertil kommer, at Habermas tilslutter sig det instrumentelt epistemiske argument, at politikudviklingens rationalitet og legitimitet afhænger af, om de, der er påvirket af en beslutning, bliver hørt i processen. Normers legitimitet grunder for Habermas i sidste ende på et demokratisk princip om alle berørte. Det betyder for Habermas, at en norm er legitim, hvis alle berørte, der kunne tage del i en praktisk diskurs, ville anerkende normen som legitim (Habermas 1990, 121).

Som afslutning på artiklen vil jeg skitsere et bud på, hvordan demokratiske medborgerskabsdyder kunne *udvikles* på en måde, der tager hensyn til, at borgerne kan finde identitet i prækonventionel og konventionel moralbegrundelse, og derfor vil opleve afgivelsen af denne identitet som et tab. Da artiklen er drevet af spørgsmålet om, hvorvidt vi i praksis går en vej, der underminerer målene, er det relevant at slutte af med en overvejelse om alternative måder at nå de *mål*, som der er stor enighed om, at Habermas overordnet set formulerer rigtigt. Hvilke muligheder er der da for at fremme en demokratiform, der er styret af samtale frem for magt eller blind konsensus (Warren 1995, 194)?

Habermas påpeger, at der skal etableres mekanismer, der tvinger de stærkeste parter til at indgå i diskurser, hvor de er nødt til at „appellere til almene eller fælles interesser og normer; at fremstå troværdige i forhold til faktiske omstændigheder; og at udstråle, at man har fremsat argumenterne ærligt og i god tro“ (Habermas 1990, 183). Magten udlignes gennem *formel* anerkendelse af politisk identitet (Warren 1996, 257f), men må samtidig understøttes af institutioner, der motiverer til selveksaminering af egne ønsker (Warren 1996, 265). Her må offentlige institutioners repræsentanter gå forrest ved at praktisere dyderne (sml. Kymlicka 1998, 187ff).

En række demokratifortællere har nærmere konkretiseret Habermas' abstrakte teori om tillæringen af demokratisk autonomi gennem *praksis*. Hvor strategien om at demokrati på arbejdsmarkedet kan spille en dannende rolle synes utopisk (Warren 1996), så formuleres 'realistiske utopier' netop af demokratiteoretikere, der følger Habermas' idealer på trods af skepsis vedrørende hans strategier til udviklingen af postkonventionel moralmotivation (Munro 2007, 448). Blandt de realistiske utopier spiller såkaldte minidemokratier en central rolle (Warren 2007; Geissel and Newton 2012), og diskussionerne handler bl.a. om, hvilke muligheder for dannelse af diskursive færdigheder sådanne *minipublics* har, når borgernes demokratiske erfaringer er spæde. Archun Fung peger på, at gentagelse og borgernære problemer har størst effekt (Fung 2007a, 169), da borgernære problemer giver deltagerne epistemiske fordele, og da gentagelse giver mulighed for opbygning af viden og erfaring blandt deltagerne. Pointen er, at aktørerne gerne skal erfare, at demokratiske samtaler kan være værdt at engagere sig i og åbne sig for. Men hvordan kommer vi dertil, at tillid kan bases på erfaringer? Warren påpeger, at den type af terapeutisk kritik, diskursivt demokrati afhænger af, kræver, at aktørerne har tillid til, at deres diskussioner ikke får negative følger for dem (Warren 1995, 188). Det betyder at monitorering og facilitering ikke må foregå som en eksamenssituation. Nye borgere, der slås med dagligdags problemer og kæmper med at integrere forskellige identiteter har nytte af dialoggrupper, selvhjælpsgrupper mv., og dialogfacilitatorere i sådanne grupper kan på baggrund af delt støtte til den demokratiske målsætning og strategi understøtte aktørernes tillid ved at anerkende bidrag, der forsøger at appellere til andres fornuft (Warren 1995, 192). Næste skridt kunne være at lade nye borgere indgå i mere forpligtende borgernære demokratiske opgaver (Warren 1995, 190). På denne indirekte måde kan „politisk socialisering“ stimuleres i form af „assimilation til den måde, som borgernes autonomi er institutionaliseret på i modtagersamfundet“, selvom den endelige socialisering ifølge Habermas først må forventes af anden gene-

ration (Habermas 2005 114f). Demokratiske praksisser kan derigennem udfylde „socialintegrative funktioner“ i form af „gensidig anerkendelse“ (Rostbøll 2011, 74f). Samtidig gøres ideelt set erfaringer med de pragmatiske forudsætninger for en forståelsespraksis, der er fri for ydre og indre magt og med idealet om at tage „lige hensyn til alle berørtes interesser“ (Habermas 1997, 59; Rostbøll 2011, 24, 28).

Referencer

- Andersen, Vibeke Normann and Kasper Møller Hansen. „Deliberativt Demokrati Og Den Nationale Folkehøring Om Euroen.“ *Politica* 34, no. 1 (2002): 78-99.
- Anderson, Joel and Axel Honneth. „Autonomy, Vulnerability, Recognition, and Justice.“ In *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, edited by Christman, John and Joel Anderson, 127-149. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Aristotle. *The Nicomachean Ethics* Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Benhabib, Seyla. „Democratic Exclusions and Democratic Iterations.“ *European Journal of Political Theory* 6, no. 4 (Oct 2007, 2007): 445-462.
- . *The Rights of Others : Aliens, Residents, and Citizens*. The John Robert Seeley Lectures. Vol. 5. Cambridge, UK ;New York: Cambridge University Press, 2004.
- Brubaker, Rogers. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.
- Callan, Eamonn. *Creating Citizens: Political Education and Liberal Democracy*. Oxford Political Theory. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Carens, Joseph H. „Aliens and Citizens: The Case for Open Borders.“ *The Review of Politics* 49, no. 2 (Spring, 1987): 251-273.
- Cohen, Jean L. „Changing Paradigms of Citizenship and the Exclusiveness of the Demos.“ *International Sociology* 14, no. 3 (Sep 1999, 1999): 245-268.
- Dahl, Robert A. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press, 1989.
- Elster, Jon. „The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory.“ In *Foundations of Social Choice Theory*, edited by Elster, J. and A. Hylland. Cambridge ed., 103-132: Cambridge University Press, 1986.
- Eriksen, Erik Oddvar. „Deliberativt Demokrati.“ In *Klassisk Og Moderne Politisk Teori*, edited by Kaspersen, Lars Bo and Jørn Loftager, 760-777: Kbh. : Hans Reitzels Forlag, 2009.
- Ersbøll, Eva. *Naturalisation Procedures for Immigrants – Denmark*. eudo-citizenship.eu, 2013.
- Fine, Sarah. „Freedom of Association is Not the Answer.“ *Ethics* 120, no. 2 (January, 2010): 338-356.
- Flyvbjerg, Bent. „Rationalitet Og Magt.“ Kbh. : Akademisk Forlag, 1991.
- Forst, Rainer. *Das Recht Auf Rechtfertigung : Elemente Einer Konstruktivistischen Theorie Der Gerechtigkeit*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1762. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2007.
- Fung, Archon. „Minipublics: Deliberative Designs and their Consequences.“ In *Deliberation, Participation, and Democracy: Can the People Govern?*, edited by Rosenberg, Shawn W., 159-183. NY: Palgrave MacMillan, 2007a.
- Fung, Archon. „Democratic Theory and Political Science: A Pragmatic Method of Constructive Engagement.“ *The American Political Science Review* 101, no. 3 (2007b): 443.

- Geissel, Brigitte and Kenneth Newton 1940-. *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?*, edited by Geissel, Brigitte, Kenneth Newton New York : Routledge, 2012.
- Goodman, Sara Wallace. „Naturalisation Policies in Europe: Exploring Patterns of Inclusion and Exclusion.“ *EUDO Citizenship Observatory Working Papers* 7, (2010): 1-69.
- Goul Andersen, Jørgen. *Et Ganske Levende Demokrati*, edited by Magtudredningen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2004.
- Gutmann, A. *Democratic Education*. 2nd ed. USA: Princeton University Press, 1999.
- Habermas, Jürgen. *Demokrati Og Retsstat: En Tekstsamling*, edited by Andersen, Heine Kbh. : Hans Reitzels Forlag, 2005.
- . *Diskurs, Rätt Och Demokrati: Politisk-Filosofiska Tekster i Urval / Erik Oddvar Eriksen Och Anders Molander*, edited by Eriksen, Erik Oddvar, Anders Molander Göteborg: Daidalos, 1997.
- . *Moral Consciousness and Communicative Action*. Studies in Contemporary German Social Thought. [Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln. English]. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990.
- . „Om Den Interne Sammenhæng Mellem Retsstat Og Demokrati.“ *Slagmark* 30, (2001): 33-42.
- Hansen, Mogens Herman. *Demokrati Som Styreform Og Som Ideologi*, edited by Hansen, Mogens Herman. Kbh.: Museum Tusulanums Forlag, 2010.
- Held, David. *Models of Democracy* Oxford: Polity, 2006.
- Honneth, A. „Das Recht Der Freiheit.“ *Grundriss Einer Demokratischen Sittlichkeit*. Frankfurt Am Main (2011).
- . *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts* The MIT Press, 1996.
- IM. *Statsborgerskab. Status 2013*: Institut for Menneskerettigheder, 2013.
- Jacobsen, Bo. *Den Vordende Demokrat : En Undersøgelse Af Skoleklassen Som Demokratisk Lærested / Bo Jacobsen ... Et Al.*, edited by Jacobsen, Bo, Magtudredningen Århus : Aarhus Universitetsforlag, 2004a.
- . *Den Vordende Demokrat : En Undersøgelse Af Skoleklassen Som Demokratisk Lærested / Bo Jacobsen ... Et Al.*, edited by Jacobsen, Bo, Magtudredningen Århus : Aarhus Universitetsforlag, 2004b.
- Joppke, Christian. *Citizenship and Immigration*. Immigration & Society. Cambridge, UK ;Malden, MA: Polity, 2010.
- . „Comparative Citizenship: A Restrictive Turn in Europe?“ *Law & Ethics of Human Rights* 2, no. 1 (2008).
- . „Through the European Looking Glass: Citizenship Tests in the USA, Australia, and Canada.“ *Citizenship Studies* 17, no. 1 (Feb 2013, 2013): 1-15.
- Kymlicka, Will. „Ethnic Associations and Democratic Citizenship.“ In *Freedom of Association*, edited by Gutmann, Amy, 177-213. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998.
- Lægaard, Sune. „Naturalisation, Desert, and the Symbolic Meaning of Citizenship.“ In *Territories of Citizenship*, edited by Beckman, Ludvig and Eva Erman, 40-59. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
- Lægaard, Sune. „Immigration, Social Cohesion, and Naturalization.“ *Ethnicities* 10, no. 4 (December 01, 2010): 452-469.
- Lippert-Rasmussen, Kasper. *Born Free and Equal? A Philosophical Inquiry into the Nature of Discrimination* Oxford University Press, 2014.
- Loftager, Jørn. *Politisk Offentlighed Og Demokrati i Danmark* Århus : Aarhus Universitetsforlag, 2004.
- Marshall, T.H. *Citizenship and Social Class*. Pluto Classic. London: Pluto Press Ltd, 1992.
- McCarthy, Thomas. *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1981.
- McKinnon, Catriona and Iain Hampsher-Monk. *The Demands of Citizenship*. London ;New York: Continuum, 2000.
- Merton, Robert K. *Social Theory and Social Structure*, edited by Merton, Robert K. New York : Free Press, 1968.
- Miller, David. „Immigrants, Nations, and Citizenship.“ *Journal of Political Philosophy* 16, no. 4 (2008): 371-390.
- . *On Nationality*. Oxford: Clarendon, 1995.
- Mouritsen, Per. „The Particular Universalism of a Nordic Civic Nation. Common Values, State Religion and Islam in Danish Political Culture.“ In *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*, edited by Tariq Modood, Anna Triandafyllidou, Ricard Zapata-Barrero, 70-93. New York: Routledge, 2006.
- . „The Resilience of Citizenship Traditions: Civic Integration in Germany, Great Britain and Denmark.“ *Ethnicities* 13, no. 1 (February 01, 2013): 86-109.
- Munro, Daniel. „Norms, Motives and Radical Democracy: Habermas and the Problem of Motivation.“ *Journal of Political Philosophy* 15, no. 4 (2007): 447-472.
- Offe, Claus. „From Migration in Geographic Space to Migration in Biographic Time: Views from Europe.“ *Journal of Political Philosophy* 19, no. 3 (2011): 333-373.
- Owen, David. „Constituting the Polity, Constituting the Demos: On the Place of the all Affected Interests Principle in Democratic Theory and in Resolving the Democratic Boundary Problem.“ *Ethics & Global Politics* 5, no. 3 (2012): 129-152.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1971.
- Raz, Joseph. *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon, 1986.
- Reich, Rob. *Bridging Liberalism and Multiculturalism in American Education*. Chicago, IL: University Of Chicago Press, 2002.
- Rostbøll, Christian, F. Jürgen Habermas, edited by Rostbøll, Christian F. Kbh: Jurist- og Økonomforbundet, 2011.
- Taylor, Charles. „Social Theory as Practice.“ In *Philosophical Papers: Philosophy and the Human Sciences*. Vol. 2, 91-115: Cambridge University Press, 1985.
- Togeb, Lise. „Et Demokrati, Som Omfatter Alle, Der Bor i Danmark?“ In *Den Demokratiske Udfordring*, edited by Andersen, Jørgen Goul, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Togeb and Signild Vallgård, 133-153. København: Hans Reitzels Forlag, 1999.
- Undervisningsministeriet. *Fælles Mål 2009 – Samfundsfag, Faghæfte 5*. Undervisningsministeriets Håndbogsserie Nr 7. Undervisningsministeriet, 2009.
- Vink, Maarten Peter and Rainer Bauböck. „Citizenship Configurations: Analysing the Multiple Purposes of Citizenship Regimes in Europe.“ *Comparative European Politics* 11, no. 5 (Sep 2013, 2013): 621-648.
- Walzer, Michael. *Spheres of Justice : A Defence of Pluralism and Equality* Oxford : Basil Blackwell, 1983.
- Warren, Mark E. „Institutionalizing Deliberative Democracy.“ In *Deliberation, Participation and Democracy. can the People Govern?*, edited by Rosenberg, Shawn W., 272-288. NY: Palgrave Macmillan, 2007.
- . „The Self in Discursive Democracy.“ In *Cambridge Companion to Habermas.*, edited by White, Stephen K., 167-200. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- . „What should we Expect from More Democracy? Radically Democratic Responses to Politics.“ *Political Theory* 24, no. 2 (1996): 241-270.

Noter

1. Tak for kommentarer i forbindelse med tre fremlæggelser på Institut for Statskundskab (AAU), på konferencen *Facts and Norms* (KU), på Årsmødet for Dansk Selskab for Statskundskab 2013, i Forskningsenheden for praksisfilosofi ved AU i 2014, på Årsmødet for Dansk Filosofisk Selskab 2014 og fra redaktør og reviewere på Tidsskriftet Politik.
2. Empiriske overvejelser indgår også som normativ afvejningskategori i den såkaldte indirekte diskriminationstilgang (Lippert-Rasmussen 2014, 57) (hvor man fx vurderer naturaliseringskravenes ulige effekter på muslimer og kristnes muligheder for naturalisering (Lippert-Rasmussen 2014, 56)).
3. Selvom Kohlbergsteori er en ontogenetisk teori, rummer stadierne almene træk, der ikke nødvendigvis hører til barndommen.
4. Allerede ved opnåelse af permanent opholdstilladelse (dvs. mindst 4 år tidligere) måtte man ikke have modtaget ydelser efter aktiv- eller integrationsloven de sidste 3 år; skulle man have været i fuldtidsbeskæftigelse eller været under uddannelse i mindste tre år inden for de sidste fem år; og være i beskæftigelse eller under uddannelse i hele ansøgningsfasen (www.NyIDanmark.dk).
5. De kulturelle spørgsmål i medborgerskabstesten om HC Andersens fødeby, instruktøren af Olsen Banden, og hvilket år Danmark vandt EM i fodbold forventes nedtonede i en kommende revision, mens dagsaktuelle politiske spørgsmål om, hvad formålet var med strukturreformen i 2007, hvilke opgaver nordisk råd har foruden kulturelt-politiske spørgsmål om navnet på folketingets bygning forventes styrkede.